

КАПАНЪТ „СИНДРОМ НА РОДИТЕЛСКОТО ОТЧУЖДЕНИЕ” – МЕЖДУ НАУКАТА И ИДЕОЛОГИЯТА

Георги Станков

Резюме

Статията изследва критично теорията за „синдрома на родителското отчуждаване”, която набира популярност през последните години и за чието въвеждане в българското законодателство се застъпват различни организации, групи и кръгове. Авторът прави обзор на наличната литература по темата и заключава, че според мнозинството изследователи в настоящия си вид теорията не отговаря на научните стандарти и е непригодна да се материализира в нормативна регулация.

Ключови думи: семейно право, отчуждаване

THE TRAP “PARENTAL ALIENATION SYNDROME” – BETWEEN SCIENCE AND IDEOLOGY

Georgi Stankov, PhD student, Sofia University

Abstract

The article critically explores the theory of “the Parental Alienation Syndrome”, which has been gaining in popularity for the past several years and whose incorporation into Bulgarian legislation has been advocated by various organizations, groups and circles. The author summarizes the available literature on the topic and concludes that according to the majority of researchers, in its current form the theory does not come up to scientific standards and is inappropriate to embody in regulation.

Key words: family law, expropriation

Въведение

В работата ми с деца и родители има случаи на бивши съпрузи в конфликт и знам, че той влияе неблагоприятно на емоционалното състояние на децата. Доста съм размишлявал за сложните психични съдържания и динамичните процеси, през които преминават конфликтните страни, както и за ограничените възможности на професионалистите и институциите да помогнат за разрешаването на конфликта, ако замесените в него нямат капацитета за това. Понякога единственото решение остава постановлението на съда, а в такива случаи експертното мнение често е съдбоносно. Ето защо е важно политиките за реформа в семейното право и защита на правата на родителите и децата да кореспондират с научните стандарти. Настоящият текст има за цел да разгледа критично една проправяща си път теория - за „синдрома на родителското отчуждение” (СРО) и да допринесе за започване на научен и обществен дебат по тази тема.

1. Българската ситуация – път, постлан с добри намерения

Когато се говори за семейства или бивши семейства в конфликт и за преживяванията на децата в този конфликт, през последните години в България все по-рядко се използват неутрални термини като „деца в родителски конфликт”, и все по-масово се използва терминът „синдром на родителско отчуждение.” Всеки специалист по контент анализ, който изследва медийното съдържание по темата в България, ще констатира, че публичното пространство е обсебено от едностранчивото и еднотипно представяне на термина, при това представяно винаги с убедеността, че това е научно доказан факт. От всички материали по темата, които могат да се намерят в масовите медии, има само един текст от група майки, който разкрива алтернативна гледна точка (Lilova & Doucheva, 2018). Това деформирано говорене идва както от страна на професионалисти, така и от непрофесионалисти в областта на психологията. Подвеждащо е обаче, ако се премълчават част от истините, свързани със СРО – а именно, че неговата научност е под въпрос, и че не може и не бива да се създават политики без адекватна научна дискусия, каквато в момента липсва. В този ред на мисли, прави ми впечатление отсъствието на какъвто и да е научен дебат за синдрома на родителското отчуждение в България. Като че ли с въвеждането в употреба на един чуждестранен термин, научната ни общност е останала в началото на 90-те години на 20 век и е проспала последния четвърт век, през който научният свят дискутира този въпрос.

В интервю за предаването „Денят започва” (Nikodimov, 2017) по БНТ психологът Йордан Тодоров заявява, че „отчуждаването може да го тласне [детето – б. а.] в лоши среди, може да се стигне до наркотици, може да се стигне до агресия.” Както ще стане ясно по-долу, тази позиция е проблематична поради липсата на лонгитюдни изследвания, проследяващи развитието на децата и поради липсата на доказана каузалност. В момента психологията не може да застане зад подобни обобщаващи твърдения.

Проблемът може да стане по-сериозен обаче, ако СРО стане част от политиките за реформа в семейното право. Тази идея се прокарява все по-често в различни формати. Красноречив пример е едно заседание на парламентарната Комисия по въпросите за децата, младежта и спорта (43-to Narodno sabranie, 2016), проведено с участието на омбудсмана на републиката Мая Манолова и на външни експерти и представители на неправителствени организации. На заседанието психологът Галина Кубратова, вещо лице към Софийския градски съд, казва, че „отчуждените деца развиват много тежки емоционални и психически проблеми в бъдеще, които ги съпътстват цял живот.” Кубратова добавя, че няма регламентирана процедура за идентифициране на наличието на СРО и настоява за въвеждането ѝ.¹ Участници в заседанието се застъпват за легализирането на понятието СРО, което да дава възможност за отнемане на децата от категоризираните като „отчуждаващи” родители.

Под патронажа на омбудсмана на републиката през декември 2018г. във Варна се провежда конференцията "Правата и интересите на детето при родителски конфликт и родителско отчуждаване", в която участват магистрати, психолози, представители на публичния сектор и дори на православната църква. Участниците демонстрират

¹ Бих добавил, че освен процедура, у нас не съществува и инструментариум, който да се използва от психолозите, което донякъде обяснява защо различни експертизи, изготвени от различни вещи лица по един и същи случай, могат да водят до различни заключения. Ето как се появява рискът един чисто научен по своята природа разговор за това дали СРО отговаря на регулациите и критериите за провеждане на научни изследвания, може да се прехвърли на нивото на нормативната регулация и да пренесе своята проблемност и на политическо ниво.

загриженост и желание за преодоляване на проблема с конфликтите между родители (Arakelyan, 2018), а някои предлагат преразглеждане на Семейния кодекс, Закона за домашното насилие, Гражданско-процесуалния кодекс и Наказателния кодекс (Darik radio, 2018).

Терминът „синдром на родителското отчуждение” навлиза в активния речник на много професии, дори когато хората в тях нямат необходимата научна подготовка, за да преценят неговата релевантност. Хора извън тесния психологически професионален кръг настояват, че съществува явление, наречено Синдром на родителското отчуждение и настояват то да влезе в законодателството. Адвокати се застъпват синдромът на родителско отчуждение да се изведе като специфичен текст в законодателството (Nedeva, 2019). Съдии заявяват, че при синдром на родителско отчуждение децата трябва да се отнемат от отчуждаващия родител (Шева, 2018). Има психиатри, които описват характеристиките на порасналото дете със СРО, без да могат да потвърдят с данни своите твърдения (Glas, 2018). Експлоатирането на темата е очевидно в контекста на борбите между различни групи: организации на бащи, организации на майки, организации за защита на правата на децата и т.н., които разчитат темата за правата на родителя и правата на децата по различни начини и от различни перспективи. В търсенето на аргументи за всяка страна, науката лесно пада жертва на идеологията.

Струва ми се, че темата за синдрома на родителското отчуждение, колкото и да е близка до професиите, ангажирани в семейното право, следва най-напред да се разгледа от психологическата общност, която да се обедини около общо разбиране на научната валидност на теорията. Смятам, че е редно да започнем този дебат от една безспорна изходна позиция – не може психолозите да бъдат съгласни да се създава нормативна регулация без наличието на научна регулация. В настоящата статия ще изложа редица данни за това, че мнозинството изследователи имат сериозни критики към научната валидност на СРО.

Прочувайки множество публикации по темата, установих, че синдромът на родителското отчуждение далеч не е общоприета теория, че липсват емпирични данни, които да потвърждават теорията в нейната цялост и че мнозинството от специалистите са силно скептични относно неговата валидност и надеждност.

Независимо от тези смущаващи данни, през последната година в България тече кампания за въвеждане на СРО в законодателството. В този смисъл, дори и да са водени от добри подбуди и за справедлива кауза, чрез сляпото си застъпничество за неясна теория някои български психолози **напускат полето на науката и се придвижват към полето на идеологията.**

Съществува риск тази теория да бъде въведена в семейното право, без да сме запознати с актуалните научни дискусии по темата. В САЩ тези дискусии текат повече от четвърт век. Смятам, че е в противоречие с професионалната мисия и етика на психолозите 1) да използваме като експерти терминология без достатъчна експериментална подкрепа, без да съответства на научната регулация и без да фигурира в основните документи за класификация на разстройства на психичното здраве и 2) да допускаме безкритично и дори да поощряваме тази терминология да бъде включена в законодателството и да се превърне в нормативна регулация.

2. Теорията за „синдром на родителското отчуждение”

Редица изследвания сочат, че при раздяла на родителите, настъпва промяна в начина, по който те и децата им възприемат връзката помежду си. Много ценен принос в това отношение имат изследванията на въздействието на развода върху децата, проведени от

Уолърщайн и Кели през 70-те години на 20 век. В поредица от статии те проследяват тенденциите в поведението и емоционалната привързаност на 131 деца от Калифорния и техните родители в продължение на година след развода, както и начините, по които всички засегнати страни се справят с промяната (Wallerstein and Kelly, 1975). Данните сочат, че появата на емоционална дистанция между деца и родители е възможен резултат от раздялата, като допускат, че децата могат да се почувстват отчуждени поради ред причини (Wallerstein and Kelly, 1976). Следващи изследвания изтъкват възможните трудности в приспособяването на деца от разделени семейства, както и вероятността от влошаване на отношенията между родител и дете (Rowen and Emery, 2014; Fosco & Grych, 2009), по-високи нива на усещане за безнадеждност и по-ниски нива на привързаност към родителите (Buehler & Welsh, 2009). Поставени в ситуация на родителски конфликт, децата могат да влязат в триангулация² и да им се наложи да изберат адаптивен механизъм, макар че емоционалната цена може да е висока (Garber, 2014). Възможно е преживяването на родителски конфликт и раздяла да повлияе дългосрочно негативно на децата, а в някои случаи се открива значима статистическа връзка между преживян родителски конфликт в детска възраст и депресивна симптоматика в зряла възраст (Schmidtgal et al., 2000).

През 80-те години на 20 век детският психиатър д-р Ричард Гарднър (1931 - 2003) доразвива вече придобилата популярност сред професионалистите тема за проблематичните отношения дете - родител в собствена теория: „синдром на родителското отчуждение”. От по-късна перспектива може да каже, че за разлика от изследователите преди него Гарднър „съществено измести фокуса на този конструкт - от клинично полезно динамично описание към патологичен синдром, който може да бъде диагностициран сред децата на разведени родители” (Garber, 2004).

Според дефиницията на своя автор, „синдромът на родителското отчуждаване (CPO) е детско разстройство, което възниква почти изключително в контекста на спорове за упражняване на родителски права. Основното му проявление е кампанията на детето за очерняне на единия родител, кампания, която няма оправдание. Тя произтича от комбинацията на програмиране (промиване на мозъка) с индоктринации на родителя и от собствения принос на детето към очернянето на таргетирания родител. Когато съществува истинско родителско насилие и/или пренебрегване, враждебността на детето може да бъде оправдана и следователно обяснението на синдрома на родителското отчуждаване за враждебността на детето не е приложимо” (Gardner, 2002: 95).

Wood (1994) посочва, че според теорията за синдрома на родителското отчуждение, когато децата показват отрицателни и враждебни, или дори само двойствени и противоречиви чувства към бащите си, или ако по време на развод дават данни, че бащите им са злоупотребявали с тях, това поведение най-често се случва под влияние на майката. Счита се, че има две движещи сили на процеса: детето и родителят, с когото то е катексирано³, описван като „обвиняващият родител”, като действията на „обвинявания родител” нямат връзка с негативните чувства на детето към родителя или с твърденията срещу него/нея (Faller, 1998). Гарднър вярва, че е лесно да се насади CPO в децата, защото те са когнитивно незрели и податливи на внушения (Gardner, 2006).

² Триангулация в семейството е механизъм за манипулиране, при който единият родител не комуникира директно с другия, а използва детето, за да му предаде някакво послание, като по този начин образува триъгълник. Триангулацията води до форма на разделяне, при което единият родител манипулира връзката между детето и другия родител, като контролира комуникацията между тях.

³ Cathached – от термина катексис (cathexis), въведен в психоанализата от Зигмунд Фройд, за да обясни влагането на силна психична и емоционална енергия в даден човек, обект или идея.

И други автори говорят за отчуждение, но Gardner (2001) настоява, че СРО не е просто „родителско отчуждение“, а именно „синдром на родителското отчуждение.“ Той се разграничава от понятието „родителско отчуждение“ и подчертава значението на термина „синдром“, като се позовава на дефиницията на синдром като „кълъстър от симптоми, появяващи се заедно, които характеризират специфично заболяване.“ Гарднър въвежда ролята на „отчуждаващия родител,“ когото нарича още „програмиращ родител“ - него той държи отговорен за появата на враждебност от страна на детето към другия родител. СРО изначално предполага две страни, в която едната страна е потърпевша жертва, а другата манипулатор и психологически насилник (пак там, с. 612).

Симптоми и степени на „Синдрома на родителското отчуждение“

Гарднър формулира осем симптома на синдрома на родителското отчуждение, които обикновено се проявяват едновременно в детето:

1. Кампания на очерняне.
2. Слаби, абсурдни или лековати рационализации за неодобрението.
3. Липса на амбивалентност.
4. Феноменът „независим мислител.“
5. Рефлексивна подкрепа на отчуждаващия родител в родителския конфликт.
6. Липса на вина за жестокостта и/или експлоатацията на таргетирувания родител.
7. Заемане на сценарии.
8. Разпространение на враждебността към приятелите и/или разширеното семейство на таргетирувания родител (Gardner, 2002, с. 97).

Какво представляват по същността си осемте симптома?

Симптом	Описание
Кампания на очерняне.	Негативно говорене и отношение към таргетирувания родител, което се води от обвиняващия родител в неговата или нейната индоктринация на детето. Другият компонент на симптома е собственият принос на детето към това очерняне.
Слаби, абсурдни или лековати рационализации за неодобрението.	Отчужденото дете сочи недостоверни или тривиални причини за негативното му отношение към таргетирувания родител и за това, че не желае да бъде във връзка с него.
Липса на амбивалентност.	Докато често отношението към родителите е амбивалентно (т.е. отчитат се техните положителни и отрицателни страни) и чувствата могат да са смесени, при СРО няма двойственост. Отчужденото дете вижда единия родител като изцяло добър, а другия – като изцяло лош.
Феноменът „независим мислител.“	Детето обяснява своята съпротива да вижда непредпочитания (таргетирувания) родител като произтичаща от собствената му независима мисъл и не е резултат от влиянието на другия родител.
Рефлексивна подкрепа на отчуждаващия родител в родителския конфликт.	При всеки един спор или неразбирателство, детето винаги избира страната само на единия родител (отчуждаващия) и се противопоставя на таргетирувания

	родител.
Липса на вина за жестокостта и/или експлоатацията на таргетирия родител.	Въпреки негативното говорене и проявите на неуважение, пренебрежение и отхвърляне спрямо таргетирия родител, отчужденото дете не изпитва угризения за начина, по който се държи.
Заемане на сценарии.	Отчужденото дете разказва фалшиви истории и изкривени реалности за таргетирия родител, които са „абсорбирани” от него под въздействието на отчуждаващия родител.
Разпространение на враждебността към приятелите и/или разширеното семейство на таргетирия родител.	Отчужденото дете пренася отчуждението и нежеланието си да се среща с таргетирия родител върху неговото обкръжение и роднини, дори ако те не са извършили нищо срещу него или програмирация родител.

СРО се проявява в три степени: лека, умерена и тежка (Burrill, 2006). В лека степен не се наблюдават всички симптоми, но с развитието на състоянието към умерена или тежка степен всички или почти всички симптоми вече са налице, твърди Гарднър.

При леката степен на СРО детето може да отказва контакт с таргетирия родител, но когато такъв контакт се осъществи, то изпитва радост. На този етап детето все още може да се дистанцира от програмирането на отчуждаващия родител по отношение на таргетирия родител. При умерената степен симптомите са силно изразени и има значителни проблеми при контакта: детето упорито отказва да установи връзка с таргетирия родител, но все пак започва да отговаря и се стига до осъществяване на контакт, когато отчуждаващият родител отсъства. При тежката степен детето вече е интернализирило фалшивия отрицателен образ на таргетирия родител, насаждан от отчуждаващия родител. На този етап то твърдо и без обективни причини отказва контакт с таргетирия родител (Voch-Galhau, 2018). В зависимост от степента на синдрома се прилагат различни интервенции и се препоръчват различни съдебни действия. При тежка форма на СРО според Гарднър е необходимо съдът да отнеме детето от отчуждаващия родител и то да заживее с таргетирия родител, а на отчуждаващия родител може да се забрани да поддържа контакт с детето.

Ролята на СРО в правната система

Sauber (2006) сочи, че функцията на един експерт в спор за упражняване на родителските права може да бъде както описателна (експертът представя актуалния статус на детето), така и предписателна (експертът препоръчва изпълнението на конкретни мерки и действия). Някои съдии не разчитат на експертните предложения и препоръки при създаване на собствено мнение, докато други се позовават изцяло на тях. Когато Гарднър е в зенита на славата си, „синдромът на родителското отчуждение” става често цитирано основание за вземане на съдебни решения в американските съдилища, а Гарднър и неговите привърженици изразяват надежда той да стане стандартна част от съдебните експертизи (пак там, с. 30). Показания за наличие на СРО са използвани предимно в семейните съдилища и по-рядко в криминалните (Hoult, 2006).

Гарднър много активно работи със семейства в развод и с готовност изразява пред съда експертното си мнение при спорове за упражняване на родителските права, като се опира на собствената си теория за СРО. С личното си участие в делата той оказва значително влияние върху практиките на съдебната система в САЩ (Wood 1994, с. 1367).

Смятам, че е важно да се има предвид още едно съществено обстоятелство: голяма част от случаите, по които работи д-р Гарднър, са спорове за упражняване на родителските права, в които се изказват обвинения за сексуална злоупотреба от страна на единия родител спрямо детето. Дори първото описание на СРО като особено психично разстройство е в статията „The Parental Alienation Syndrome and the Differentiation between Fabricated and Genuine Child Sex Abuse” от 1987г. (Sperry, 2006). Предположението му е, че майките често подтикват децата да правят фалшиви обвинения в сексуално насилие срещу бащите си, които се използват за оправдаване на нежеланието им да прекарват време с тези бащи (Clarkson & Clarkson, 2008). В тази връзка д-р Гарднър създава собствени инструменти за идентифициране на сексуално насилие и те стават основните му средства за доказване на СРО.

За да си представим приложението на теорията на д-р Гарднър, ще илюстрираме с един от случаите, станали най-известни сред професионалните кръгове (адвокати, съдии, психиатри и психолози) - случаят Манди.

През 1990г. Манди е на 4 години. Родителите ѝ са разделени и детето живее с майката. При връщането си у дома след едно посещение при бащата, Манди разказва на майка си, с детайлно описание, как бащата е злоупотребил сексуално с нея. Майката се обръща към Службата за закрила на детето и неин служител интервюира детето. Служителят стига до заключение, че разказът на детето е измислен. Медицински преглед не установява следи от насилие. При разглеждането на исканията и на двамата родители за реда на упражняване на родителските права, съдията решава, че разказът на 4-годишната Манди не е напълно последователен и че майката я е „програмира” да говори определени неща за баща си. Опирайки се на теорията на д-р Гарднър за „синдрома на родителското отчуждение”, съдът дава на бащата да упражнява родителските права, а на майката е забранено да има контакт с детето си заради увреждащия ефект от поведението ѝ върху детето и отношенията му с неговия баща.

Случаят „Манди” не е първият, при който СРО се използва като аргумент в полза за съдебно решение, но е първият, придобил по-широка популярност и става повод повече специалисти да проявят интерес към „синдрома на родителското отчуждение” като теория и методология.

Измерване на СРО

Гарднър конструира два инструмента за измерване наличието на СРО: The Sexual Abuse Legitimacy Scale (SALS) и по-късно Protocols for Sex-Abuse Evaluation (Faller, 1998). Те са предназначени да изследват случаи на предполагаемо сексуално насилие от страна на родител към детето му. Това е и главна област на експертност на д-р Гарднър, който вярва, че за да получат пълните родителски права, майките умишлено обвиняват бащите в несъществуващо насилие и го използват като част от процеса на програмиране на детето. Това обаче поставя въпроса как се измерва СРО в други случаи, когато няма твърдения за сексуална злоупотреба. Отговорът е, че няма една процедура и един утвърден инструментариум, който да се използва, а това е, както ще видим по-долу, една от критиките към СРО.

По-късно създадени инструменти за изследване на СРО са Baker Alienation Questionnaire (от Baker at al., 2012) и Parental Alienation Scale (от Gomide, Camargo и Fernandes, 2016). Hands и Warshak (2011) създават и тестват Parental Alienation Behavior Scale, като чрез

теста изследват спомените на 50 студенти за отчуждаващите поведения на техните родители и качеството на отношенията с тях. Всички тези инструменти са прилагани на доста малки групи от населението и нямат представителност. Някои изследователи използват и инструменти, които са създадени с друга цел, като Parental Acceptance-Rejection Questionnaire (Rohner & Ali, 2016) и интерпретират резултатите като релевантни на СРО теорията.

Някои специалисти използват също така качествени методи за идентифициране на „синдром на родителско отчуждение” – интервюиране на родителите, интервюиране на детето, наблюдение на поведението при взаимоотношенията дете – родител, както и преглед на съдебните протоколи (Moore & Ordway, 2013).

3. Критики към теорията за СРО

През първите години след своето формулиране, теорията на Гарднър бързо печели популярност, а авторът ѝ публикува редица статии, за да я доразвие, да представи свои клинични случаи, да направи уточнения и т.н. През този период Гарднър активно представя пред съдилищата експертни становища по случаи на родителски спорове за упражняване на родителските права, а редица съдии се позовават на неговото мнение, което, както можем да се досетим, е изцяло базирано на теорията за „синдром на родителското отчуждение.” Постепенно обаче практики, университетски преподаватели и изследователи започват да правят критични бележки към теорията на СРО, като подлагат на съмнение методологията, представителността, валидността и надеждността на твърденията на Гарднър. Още през 1994 година е изтъкнат парадоксът, че докато съдиите приемат и използват СРО, той не е приет от експертите в областта: психолози, експерти по доказателства за насилие над деца и застъпници на правата на децата (Wood, 1994). Както ще видим по-долу, редица учени в полето на психологията, социалната работа и семейното право днес подлагат на критика теорията на Гарднър и отбелязват множество скрити в нея противоречия, ненаучни презумпции и погрешни заключения.

Критики към дефиницията и основните допускания

Clarkson & Clarkson (пак там, с. 268) смятат, че „има твърде много проблеми с определението на Гарднър за СРО, за да стане то широко прието.” В същия смисъл се изказва и Faller (1998), която твърди, че абсолютно всеки симптом на СРО, описан от д-р Гарднър, подлежи на противоположна интерпретация. Dallam (1999) отива още по-далеч, като заявява, че теорията на д-р Гарднър е основана на изцяло грешни допускания. Тя настоява, че ако предположенията, на които се основава една теория, са неверни, то и теорията е слаба и трябва да се преразгледа. Според нея повечето от предположенията, на които се основава СРО, са се оказали неверни, което поставя цялата теория под въпрос.

Emery (2005) заявява, че обединяването на група симптоми и назоваването им „синдром” не е достатъчно, за да бъде „синдромът” научен факт. По същия начин, посочва той, някой може да реши, че синдромът на Даун е причинен от азиатски произход (Емери напомня, че през 19 век д-р Даун, чието име носи синдромът, действително е наричал хората с Даун „монголоиди” заради чертите на лицата им).

Doughty, Maxwell & Slater (2018) твърдят, че децата могат да изпитват отчуждение и без да са настроени срещу другия родител. Самият Гарднър отбелязва, че може да съществува родителско отчуждение без да има програмиращ или отчуждаващ родител, но единственото изключение, което той допуска, е наличието на насилие от страна на родителя, към когото детето изпитва отчуждение. Всеки друг случай се определя като случай на програмиране.

О'Donehue, Venuto & Bennett (2016) критикуват Гарднър, че не изяснява как може да се измери поведението на родителите и поведението на децата и след това да се направят валидни каузални заключения между тях. Неговата презумпция, че ако наблюдаваме определени родителски поведения и определени поведения на детето, то непременно поведението на родителя е причина за поведението на детето.

Според Гарднър, в ситуация на СРО имаме три страни: 1) програмирацият родител, който е емоционален насилник над детето, 2) самото дете, което е жертва на отчуждаването и 3) неоснователно отхвърлен родител, който е жертва. Именно затова Гарднър настоява за „синдром“-а в концепцията за СРО – защото според него всички симптоми на явлението имат една причина – отчуждаващият родител. Това разбиране обаче е много тясно и не се съобразява със сложната динамика на взаимоотношенията и не допуска други възможности за разпределяне на ролята и отношенията в ситуацията. Не е логично всяко поведение на отхвърляне или пазене на дистанция от страна на детето да се разглежда априори като проблематично. Съществуват множество детерминиращи фактори за развитието на дистанцираност, включително поведението и личностни черти на двамата родители и детето. Допълнително усложнение са възрастта и стадият на развитие на детето, както и това в каква степен то е интернализирало негативните последици от конфликта между родителите му. Дори изтъкнат последовател на Гарднър като Ричард Уоршак ще признае, че “не всички деца, които са отчуждени от родител, действат под влиянието на предпочитания родител” (Hands & Warshak, 2011).

Критики към представянето на научни доказателства

Водеща критика към теорията за СРО е липсата на ясни научни доказателства за наличието на синдрома. Твърденията на Гарднър никога не са потвърдени от данните на действителни научни изследвания (O'Donohue et al., 2016). Според Doughty et al., въпреки очевидно обемната литература за родителското отчуждение, има недостиг на солидни емпирични изследвания (пак там, стр.14). Тези ограничени емпирични доказателства често имат проблеми с извадките или с фокусирането си върху специфични популации, което води до дискредитиране на обобщеността на констатациите. Също така се разчита на ретроспективни отчети, които не позволяват контролирането на външни променливи или идентифициране на причинно-следствена връзка между неблагоприятните резултати и отчуждаването (пак там, стр. 15). Emery настоява, че според правилата на науката поддръжниците на една хипотеза носят тежестта на доказването, и докато няма ясни научни доказателства, СРО си остава само хипотеза (пак там, с. 8).

Най-важният критерий за приемане на изследователски инструментариум е неговата валидност (validity). Под *валидност* разбираме до каква степен доказателствата и теорията подкрепят интерпретациите на тестовите резултати за предложените употреби на тестовете (AERA, APA & NCME, 2014). Казано съвсем просто, валидността показва дали данните от изследването мерят това, което се смята, че то измерва. Например, тест, замислен да изследва депресията, но който всъщност измерва тревожността, не е валиден (Heale & Twycross, 2015).

Стандартите за образователно и психологическо тестване в САЩ дефинират пет вида доказателства за валидност:

- I. Доказателства, основани на съдържанието на теста.
- II. Доказателства, основани на процесите на реакция.
- III. Доказателства, основани на вътрешната структура.
- IV. Доказателства, основани на отношения с други променливи.

V. Доказателства, основани на последствията от тестирането (AERA, APA & NCME, 2014).

Американската асоциация за изследвания в образованието, Американската психологическа асоциация и Националният съвет по измерване в образованието в САЩ са приели 25 стандарта, за да отговаря един инструмент на критерия валидност.

Дори в качествено изследване има валидност и тя се определя от уместността на използваните инструменти, процеси и данни и от това каква методология е избрана, за да се търси отговора на изследователския въпрос, дали дизайнът на изследването е валиден за методологията, дали вземането на проби и анализът на данните е подходящо, а накрая дали резултатите и заключенията са валидни за извадката и контекста (Leung, 2015).

Вторият критерий за качеството на изследването е неговата надеждност (reliability). Под *надеждност* разбираме точността на изследването. Надеждността се отнася до точното възпроизвеждане на процесите и резултатите (Leung, пак там, с. 326) и дали даден резултат може да се повтори. Повторяемостта (replicability) е важен компонент на надеждността. Ако едно изследвано лице попълва тест, предназначен да измерва мотивацията, то би трябвало да има приблизително еднакви резултати всеки път, когато тестът приключи (Heale & Twycross, пак там, с. 66). Освен това е важно от гледна точка на неговата представителност, един инструмент да се тества сред различни популации и демографски групи и при повторни тестове сред тях, резултатите отново да са приблизително еднакви.

Понастоящем няма методологически обосновани оценки, които конкретно да идентифицират отчуждението на родителите или да идентифицират степента на тежест или източник на отчуждението (Moore & Ordway, 2013).

Защитниците на СРО не са успели да предоставят базисната психометрична информация за конструктите, съставляващи „синдрома“, която би осигурила неговата валидност: не е представена надеждността на мерките, липсват валидност на съдържанието, конструктивна валидност, дискриминантна валидност, както и предикативна валидност (O'Donohue et al., 2016: 118). Вместо това, теорията и разработките на Гарднър страдат от:

- *Непредставителност на изследванията*

Гарднър не предоставя никакви данни от изследвания, за да обоснове твърденията си за предложените характеристики и динамика на синдрома на родителското отчуждение – вместо да направи представителни изследвания, той описва случаи от собствената си клинична практика, от които извлича заключения (O'Donohue et al., 2016). В този смисъл се изказва Faller (1998): „Когато Гарднър дава проценти, като че 90% от фалшивите обвинители са жени, и прави изявления, като че по-голямата част от твърденията за сексуално насилие при развод са неверни, той не предоставя статистически данни или препратки към професионална литература в подкрепа на тези твърдения. По-скоро той заявява, че е убеден, че конкретна находка е широко разпространено явление” (с. 106).

Repton, Alvis, Allen & Logid (2012) също критикуват теорията за СРО за липсата на представителни изследвания, които да я подкрепят: „...случаи и мнения се представят като изследователски и научни доказателства, а историите се представят като проучвания” (с. 244).

Още по-строги са забележите на проф. Робърт Емери, според когото “идеите на Гарднър не отговарят дори на минимални научни стандарти”(Emery, 2005) и „клиничният опит, включително изследванията на случаи, *не доказва нищо*” (пак там). А вероятно най-жестоката оценка идва от бившия президент на Американската психиатрична асоциация Пол Финк: „СРО като научна теория е критикуван от легитимни изследователи в цялата

страна. Съден единствено по неговите заслуги, д-р Гарднър трябва да бъде доста жалка бележка под линия или пример за лоши научни стандарти” (Bruch, 2001)⁴.

- *Висока степен на грешка*

Вероятността от допускане на грешка при СРО според Hoult (2006) е голяма, защото валидните диагностични критерии за всеки уникален медицински синдром трябва да отличават множеството симптоми за посочения синдром от други подобни групи симптоми с висока степен на точност, а СРО по дефиниция не позволява това. Например наличието на отчуждение или дистанциране на дете от родител в един момент не е непременно предиктор за бъдещето, защото за децата често е съвсем естествено да се повече свързват с единия си родител, което зависи от етапа на тяхното развитие, от пола и други фактори. Гарднър обаче не се съобразява с това, нито предлага други критерии за идентифицирането на патология, като например продължителността на състоянието. Грешката може да се увеличи и от неясно зададените симптоми. Диагностичните критерии за всяко специфично психично разстройство или патология трябва да са недвусмислени и добре дефинирани. Например как се дефинира „промиване на мозъка” и кой интерпретира едно дадено от детето обяснение като „слабо” и „лековато”? Тук очевидно има субективна интерпретация от оценяващия (Hoult, с. 9). Наред с това, самият Гарнър и последователите му след това не са представили достатъчно количество измерими данни за степента на грешка (O’Donohue et al., с. 119).

- *Несъобразяване с особеностите на „човешкия фактор”*

СРО не отчита личностните особености, динамиката и качеството на отношенията между трите страни: двамата родители и детето. Изследва се дали детето не дава неверни показания и дали участва в кампанията по очерняне, но не се изследва поведението на отчуждения родител, неговите личностни особености и собствените му приноси за влошаването на отношенията му с детето и с другия родител (Hoult, 2006, с.8). Не се изследва и отчуждаващият родител, за да се оцени дали наистина манипулира детето, или не. Такава хипотеза просто е недопустима в теорията на Гарднър – след като има отчуждение, то по подразбиране е резултат от манипулиране и програмиране. Garber (2004) също коментира, че СРО не отдава значимо внимание на поведението на отхвърления родител, който може със своята липса на съпричастност, подкрепа и родителски умения, да допринесе за поляризираната позиция на детето. Че личностните особености, както и други фактори, имат значение за развиване на СРО, признават дори някои от последователите на Гарднър (Хендс и Уоршак), според които „въпреки че са изложени на отчуждаващо родителско поведение, не всички деца се поддават на негативното влияние и отхвърлят родителя, който е обект на злословие” (Hands & Warshak, 2011). Наличието на динамични фактори и променливи в човешката мотивация, поведение и отношения обаче не се вземат предвид в СРО.

- *Критики за неиздържаност по отношение на критериите за допустимост пред съда*

В САЩ различните щатски юрисдикции използват различни стандарти за определяне допустимостта на експертни показания. Единият стандарт е т.нар. Frey test, според който,

⁴ В бележка под линия на стр. 539 Bruch се позовава на статията Critics Say Family Court System Often Amounts to Justice for Sale от Gina Keating, публикувана във в.”Pasadena Star-News” на 24 април 2000 г. Посоченият в бележката интернет адрес не е достъпен.

ако теорията, методологията или заключението, които се предлагат като свидетелски показания от експерт, са „общоприети“ в съответната научна област, те отговарят на критериите за допустимост пред съда (Walker, Brantley & Rigsbee, 2004). Другият стандарт е т.нар. Daubert test, според който съдията има свободата да прецени дали да допусне свидетелските показания на даден експерт въз основа на следните необвързващи⁵ критерии:

- а) научното, техническото или друго специализирано знание на експерта ще помогне на съда да разбере доказателствата или да изясни фактите;
- б) свидетелските показания се основават на достатъчно факти или данни;
- в) свидетелските показания са резултат от надеждни принципи и методи;
- г) експертът надеждно е приложил принципите и методите към фактите по делото.

Както можем да се убедим от изложеното досега и както ще видим от данните по-долу, теорията „синдром на родителското отчуждение“ не отговаря на Frey стандарта, защото не е приета от мнозинството представители на психологическата и психиатричната професионална общност - заради високата степен на възможни грешки и липсата на надеждна методология.

Walker, Brantley & Rigsbee (2004) отправят пет критики към СРО, които според тях правят недопустимост пред съда:

1. Поведението, което СРО нарича "отчуждаващо", не винаги води до отчуждаване на детето от таргетирания родител;
2. Дете, което проявява отхвърлящо и отчуждено поведение, може да има основателни причини да не желае да бъде с родителя поради неговия родителския стил или способности;
3. Без да има отчуждаващо поведение от страна на единия родител, детето може да изрази към другия родител враждебно отношение, подобно на отчуждаването, единствено заради привързаността си към първия родител;
4. Поведението на отчужденото дете може да бъде временна реакция на продължителен и труден развод, а не отделен синдром;
5. Концепцията се прилага главно за майките като отчуждителки и за бащите като таргетиранни родители, без да използва ясен анализ на половите роли.

Изследване на Bow, Gould & Flens (2009) с 448 респонденти, работещи в областта на психичното здраве и правото, показва, че преобладаващото мнозинство сред тях възприема СРО по следния начин: СРО не е „синдром“, няма достатъчно емпирични данни в негова подкрепа, не отговаря на Frey - стандарта за обща приемливост, както и на Daubert – стандарта, и поради това не е допустим в съда.

O'Donohue et al. (2016, с. 116) твърдят, че по време на развод детето може да е повлияно негативно от поведението на родителя, но това не отговаря на презумпциите на Гарднър за СРО. Те поставят и важни от гледна точка на научната точност въпроси, на които Гарднър не е успял да отговори:

1. При какъв процент от разводите в действителност се наблюдава поведение, описано от СРО?
2. По какви начини се проявява?

⁵ Необвързващи (unbinding) – в смисъл, че съдията не е длъжен да ги следва.

3. Какъв е относителният дял на майките и бащите, демонстриращи такова поведение?
4. Какво е действителното въздействие върху децата?
5. Има ли някакви влияния, които смекчават това въздействие?
6. Как всичко това може да бъде измерено и да се покажат причинно-следствени връзки?
7. Ако се наблюдават такива въздействия, каква намеса може да бъде предприета – по отношение на упражняването на родителските права, на начина, по който са уредени посещенията, или пък с какви клинични интервенции това може да се промени?

Kelly & Johnston (2001) намират за грешно фокусирането на СРО върху единия родител като основен фактор за появата на „симптомите” на отчуждение и предлагат друго решение – под формата на континуум, което самият Gardner (2001) категорично отхвърля в обширен коментар по тяхното предложение.

Wood (1994) е категорична: „Няма лесни отговори на трудния въпрос как и къде да се начертае линия кога резултатите от действията на родителите към децата им по време на който и да е спор между съпрузи – въпреки че са винаги ощетяващи - стават емоционално насилствени за децата и изискват външна намеса. Ясно е обаче, че СРО не е един от потенциалните отговори - поне не без основен ремонт от страна на експерти в тази област.”

Но Гарднър, а след смъртта му и неговите последователи, упорито се придържа към теорията си, без поне да опита да я ревизира, за да отговори на новите научни данни и на критиките на останалите учени. В резултат, твърди Dallam (1999), теорията на СРО придобива повече качествата на идеология, отколкото на наука.

Критики към личната мотивация на д-р Гарднър

- Проблеми на професионалната етика

Известен е случай, в който д-р Гарднър нарушава професионалната етика на лекар и съдебен експерт. През 80-те години на 20 век той се представя на колежката си д-р Джейн Уолъс и я подвежда, че ще помогне на нея и на бившия ѝ съпруг да уредят отношенията си при съдебен спор за упражняването на родителските права над дъщеря им. Гарднър в своите показания пред съда признава способността на Уолъс да се грижи за деветгодишната си дъщеря, но въпреки това препоръчва промяна на местоживеенето на детето от майката при бащата. Според Уолъс след това тя разговаря с Гарднър, който заявява, че е време мъжете да получават правото на местоживеене на децата и че нейният случай ще бъде неговият образец. Впоследствие Уолъс разкрива, че Гарднър е нает от бившия ѝ съпруг и работи в негова полза, а искът му за промяна на режима за упражняване на родителските права е отхвърлен. През 1988г. д-р Уолъс осъжда д-р Гарднър да ѝ плати обезщетение в размер на 25000 долара (Wood, 1994).⁶

- Финансови интереси

СРО служи на Гарднър като търговски продукт – той рекламира своята работа като съдебен експерт, предлага курсове, продава книги, получава референции от организации на бащи (доколкото делата, по които се свидетелства, се водят между бивши съпрузи и

⁶ Случаят с Джейн Уолъс е представен в текста като бележка под линия на стр. 1371.

съпрузи и правата обикновено се дават на майките, организациите на бащите са голям потенциален пазар) (Bruch, с. 534 - 535). Представянето на СРО като научен факт от страна на неговия създател повишава шансовете му да намира клиенти като водещ експерт по СРО. Ето защо той е финансово заинтересован, което един съдия отчита веднъж (Hoult, 2006).

Опити за преформулиране на концепцията за отчуждението

Автори, които отчитат слабостите на СРО като теория, опитват да развият нови термини и методи на изследване – например Kelly & Johnston (2001) разглеждат картината не като синдром, а като класификация, базирана на континуум.⁷ В единия край на континуума детето има еднакво предпочитание и към двамата родители и с лекота поддържа добри отношения и с двамата. В средата на континуума детето вече изразява предпочитание към единия родител, но това не е непременно тревожно, защото може да е естественият афинитет към майката, когато детето е малко. В другия край на континуума е ситуацията, в която едно дете отхвърля единия родител. Кели и Джонстън предполагат, че това може да бъде в две форми - една, която те наричат "реалистично отчуждение", където поведението на отчуждения родител оправдава избягването на детето, а другото, което те наричат "патологично отчуждение" и което е най-близо до СРО на Гарднър.

Clarkson & Clarkson (с. 269) предпочитат да използват термина „родителско отхвърляне след раздяла” (post-separation parental rejection). Те сочат шест причини този израз да е по-приложим от СРО:

Първо, той е чисто описателен. *Второ*, думите означават това, което значат и в ежедневието употреба. *Трето*, той се фокусира върху явния проблем. Този проблем е отхвърлянето на родителя от страна на детето. Терминът не включва предположението, че поведението на единия или другия родител е централно. *Четвърто*, терминът избягва думата „отчуждение”, която се използва по различни начини в литературата и е станал обръквача. *Пето*, избягва всякакви предположения за наличието на категоричен синдром. *Шесто*, той свързва отхвърлянето на родителя с разделянето на родителите. По този начин се фокусира вниманието върху връзката между отхвърлянето на родителя и превратностите в родителските отношения, а не върху поведението на единия родител.

Rowen & Emery (2014, 2018a, 2018b) в поредица от изследвания търсят ефекта на „родителското очерняне” (parental denigration), поведение което по хипотезата на Гарднър би трябвало да доведе до отчуждение, и за тази цел създават Parental Denigration Scale (PDS). Резултатите показват, че при отчуждаващо поведение от страна на един родител, много често се получава обратният ефект и детето се дистанцира - него явление, което те наричат „ефект на бумеранга.”

От изложеното досега е видно, че сред професионалистите липсва единомислие както по отношение на научната валидност на теорията за СРО. Изследователите, които се застъпват за СРО, са категорично малцинство. Сред тях изпъкват Уоршак, Бейкър и Берет, който се опитва да лансира СРО под ново название – Разстройство на родителското отчуждение (Parental alienation disorder). По подходът на Берет и данните, на които се позовава, не се различават съществено от тези на Гарднър, и са критикувани за това, че представя случаи като научни изследвания и липсват ясни измервания на състоянието на детето (Pepiton at al., 2012).

⁷ Джоан Кели е съавтор на Уолърщайн в класическите изследвания на разделените семейства от 1970-те, които посочихме по-горе в текста, в раздела, посветен на теорията за „синдрома на родителското отчуждение.”

4. Настоящата ситуация

Имаме три групи: подкрепящи СРО и лобиращи за неговото легализиране; отричащи; без позиция.

Тези три групи оперират на различни нива в отношението си към проблема със „синдрома”. От една страна са застъпниците на едната от двете позиции (организации на майки, организации на жени, застъпници на правата на децата и т.н.), от друга страна са професионалните организации, от трета са държавите с техните политики в областта на юрисдикцията. Организацията на родителите оперират главно на ниво идеология и боравят с термини като „права на детето”, „права на родителя” и т.н. Как е на другите две нива”?

На ниво професионални организации

СРО не е признат като патологично психично състояние от Световната здравна организация към ООН, Американската психологическа асоциация, Американската психиатрична асоциация и Американската медицинска асоциация. През 1996г. работна група по семейството и насилието на Американската психологическа асоциация⁸ в свой доклад отбелязва липсата на данни, за да подкрепи „така наречения синдром на родителското отчуждение.”

Европейската асоциация по психотерапия също не приема термините „синдром на родителското отчуждение” и „родителско отчуждение”, разпознавайки в тях възможност за злоупотреба с правата на децата и майките и заявява, че психотерапевтите трябва да избягват употребата им като „диагностични категории” (EAP, 2018).

- СРО не фигурира в DSM-IV и DSM-V

DSM (съкращение от Diagnostic and Statistical Manual on Mental Disorders - Диагностичният и статистически наръчник за психични разстройства), публикуван от Американската психиатрична асоциация (АПА), задава стандарта за класифициране на психичните разстройства. DSM е най-престижният класификатор на психиатрични разстройства и значението му за психиатричната практика в САЩ, а и по света, е фундаментално. DSM се използва не само в клиничната практика, но и в съдебната: „Въпреки, че диагностичните критерии и текст на DSM-5 са предназначени основно за подпомагане на клиницистите при провеждане на клинична оценка, формулиране на случаи и планиране на лечението, DSM-5 се използва и като референция за съдилищата и адвокатите при оценката на съдебните последици от психичните разстройства” (American Psychiatry Association, 2013: с. 25).

Д-р Гарднър се надява СРО да бъде включен в DSM. Като медик, той добре познава правилата и стандартите на професията и знае, че СРО трудно би получил легитимност, ако не фигурира в ръководството. Въпреки това, СРО не е включен в изданието на DSM-IV от 1994 година, нито в неговата редакция DSC-IV-TR от 2000 година. Gardner (2002) обяснява липсата на СРО в DSM с това, че системата е консервативна и трудно допуска новости, но изразява надежда това да се случи в следващата редакция на наръчника. Това обаче не се случва и в последната, пета ревизия на DSM, издадена през 2013 година.

⁸ Американската психологическа асоциация (АПА) е най-голямата национална професионална организация на психолозите в световен мащаб, с над 150 000 члена, и е известна със стриктните си критерии във всички сфери на психологическата практика, изследователска дейност и публикуване, които вече са се превърнали в референтни за много професионалисти от различни области. Достатъчно е да споменем нейното ръководство за публикуване и цитиране (т.нар. APA Style), което се използва широко в повечето социални и хуманитарни науки.

Дискутирайки DSM-V, трябва да отбележим, че той въвежда едно друго понятие, което заслужава внимание – „Дете, засегнато от дистреса в родителските отношения” (Child affected by parental relationship distress или CAPRD). Състоянието е определено като проблем в отношенията и е включено в главата "Други условия, които могат да бъдат във фокуса на клиничното внимание". Това разбиране отразява наблюденията на много изследователи, че е възможно отчуждението на детето да се получи не в резултат от едностранно програмиране от единия родител, а в резултат от ескалацията на конфликт между двамата родители, на което детето става свидетел. Така например Trinder et al. (2013) в своето изследване на случаите на т.нар. „семеен съдилища” в Англия и Уелс твърдят, че насаждането на враждебност от родител е рядко явление: „Противно на обществените нагласи и нашите собствени очаквания, много малко от случаите включват непримиримо враждебни родители, които неоснователно отказват всички контакти. Вместо това в повечето случаи са включени двама родители, въввлечени във взаимен конфликт за децата си, последвани от случаи, при които има значителни опасения, които влияят върху контакта, и от случаи, в които по-големите деца искат да спрат или да намалят контакта” (с. 36). Подобно е и мнението на Clarkson & Clarkson, според които в огромното мнозинство от случаите „проблемът не може да бъде разглеждан изцяло като резултат от поведението на един родител” (пак там, с. 269).

- СРО не фигурира в ICD-10 и ICD-11

ICD (съкращение от International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems - Международна статистическа класификация на болестите и свързаните с тях здравни проблеми, за по-кратко МКБ) е най-пълният справочник на болестните състояния и се изготвя от Световната здравна асоциация към ООН. От въвеждането на термина СРО през 80-те години на 20в. досега СЗО е работила по две редакции на МКБ. Първата е ICD-10 от 1992 година, а втората вече готовата и минаваща процедура на одобрение ICD-11 (завършена през 2018 и планирана да бъде утвърдена от Асамблеята на СЗО през 2019 година). Нито в ICD-10, нито в проекта за ICD-11 съществува понятие „синдром на родителското отчуждение.”

На ниво юрисдикции

В САЩ някои съдилища вземат решения при спорове за упражняване на родителските права въз основа на свидетелски показания на експерти, позоваващи се на СРО. Както споменахме по-горе, Wood (1994) посочва, че СРО е по-добре приет от съдиите, отколкото от психолозите. Все пак, в мнозинството щати на САЩ съдилищата не се позовават на СРО (Bruch, пак там, с. 539).

В Канада доклад Министерството на правосъдието посочва липсата на емпирични данни в подкрепа на СРО и препоръчва на институциите и специалистите да следват различна рамка за справяне с отчуждението и отхвърлянето на родител от дете (Jaffe, Crooks & Bala, 2006). Във Великобритания Апелативният съд не намира основания да приеме твърденията за СРО (Fortin, 2003). През 2010 година родителското отчуждение е криминализирано в законодателството на Бразилия (LoC, 2010).

Заключение

Както посочих в началото, познавам немалко случаи на остри конфликти между родители, които вредят на децата. Познавам случаи, в които крайно агресивен родител използва детето си като оръжие за отмъщение на бившия си партньор и го отчуждава от него. Но познавам и родители, които предпочитат да обвинят бившите си партньори в отчуждаване,

за да прикрият собствената си отговорност и приноса си в създаването на проблемите в отношенията с тях и с децата си.

Ролята на съдиите е трудна, защото в името на търсения „най-добър интерес на детето“ трябва да вземат решение при малко информация както за динамиката в отношенията между родителите, така и за динамиката в отношенията между родителите и детето, и в този смисъл, при неяснота за това каква е обективната истина. В такава ситуация те са принудени да се обърнат към експертите на вещите лица за насока.

Използването на теорията за синдром на родителското отчуждение в психологическите експертизи по дела за упражняването на родителските права не отговаря на научните критерии за валидност и надеждност. СРО не е научно доказана теория и не би следвало да има място в клиничната и съдебната практика. Водещи организации в областта на психичното здраве не приемат „синдрома на родителското отчуждение“ за доказан научен конструкт и не го включват в своите класификатори. Европейската асоциация по психотерапия в официално становище препоръчва на европейските психотерапевти да не използват термина „синдром на родителското отчуждение.“ Вече тридесет години поддръжниците на тази теория не успяват да представят данни, че като методология тя отговаря на научните регулации, следователно е недопустимо тя да бъде превърната в правна регулация и да се включва в българското законодателство.

БИБЛИОГРАФИЯ

43-о Народно събрание, Комисия по въпросите на младежта, децата и спорта (2016, юни 8). Стенограма от заседание. Народно събрание на Република България] <https://www.parliament.bg/bg/parliamentarycommittees/members/2339/steno/ID/4309>, [43-о Народно събрание, Комисия по въпросите на младежта, децата и спорта (2016, юни 8). Стенограма от заседание. *Народно събрание на Република България*, 02.01.2019.]

Arakelyan, V. (2018, октомври 22). Ne mozhesh da si dobra mayka, ako obrugavash bashtata na deteto si i obratno. *Varna 24* [Аракелян, В. (2018, октомври 22). Не можеш да си добра майка, ако обругаваш бащата на детето си и обратно. *Варна 24*,] <https://www.varna24.bg/novini/varna/Vanuhi-Arakelyan-Ne-mozhesh-da-si-dobra-maika-ako-obrugavash-bashtata-na-deteto-si-i-obratno-823106>, 02.01.2019.

Glas (2018, ноември 23). D-r Tsveteslava Galabova: V 92% ot sluchaite maykite otchuzhdavat detsata ot bashtite. *Glas.bg*, <http://glas.bg/1529407/d-r-cveteslava-glbova-v-92-ot-sluchaite-majkite-otchuzhdavat>, 02.01.2019. [Глас (2018, ноември 23). Д-р Цветеслава Гълъбова: В 92% от случаите майките отчуждават децата от бащите. *Glas.bg*,]

Darik radio (2018, октомври 22). Sindromat na roditelsko otchuzhdenie ili deteto kato instrument v bitkata mezhdu vazrastnite". *Darik radio* – Varna, <https://dariknews.bg/regioni/varna/sindromyt-na-roditelsko-otchuzhdenie-ili-deteto-kato-instrument-v-bitkata-mezhdu-vyazrastnite-2127069>, 02.01.2019. [Дарик радио (2018, октомври 22). Синдромът на родителско отчуждение или детето като инструмент в битката между възрастните". Дарик радио – Варна]

Pieva, G. (2018, декември 23). Institutsionalnoto bezsilie pred roditelskoto otchuzhdenie – istoriyata na dve detsa. *Lex.bg*,] <https://news.lex.bg/институционалното-безсилие-пред-род>,

- 02.01.2019. [Илиева, Г. (2018, декември 23). Институционалното безсилие пред родителското отчуждение – историята на две деца. *Lex.bg*]
- Lilkova, A. & G. Doycheva (2018, dekemvri 20). Sindromat na roditelskoto otchuzhdenie – spekulatsiyata v brakorazvodnite dela. 24 chasa, <https://www.24chasa.bg/mnenia/article/7208585>, 29.01.2018. [Лилкова, А. & Г. Дойчева (2018, декември 20). Синдромът на родителското отчуждение – спекулацията в бракоразводните дела. *24 часа*]
- Nedeva, I. (2019, yanuari 2). Adv. Plamen Borisov: Zhivotat tvarde mnogo e izprevaril semeynoto zakonodatelstvo. Balgarsko natsionalno radio, <http://bnr.bg/horizont/post/101063654/adv-plamen-borisov-jivotat-tvarde-mnogo-e-izprevaril-semeinoto-zakonodatelstvo>, 02.01.2019. [Недева, И. (2019, януари 2). Адв. Пламен Борисов: Животът твърде много е изпреварил семейното законодателство. *Българско национално радио*]
- Nikodimov, I. (2017, may 16). Kak se preodolyava sindromat na roditelskoto otchuzhdavane? V Denyat zapochva, BNT, <https://www.bnt.bg/bg/a/kak-se-preodolyava-sindromt-na-roditelskoto-otchuzhdavane>, 02.01.2019. [Никодимов, И. (2017, май 16). Как се преодолява синдромът на родителското отчуждаване? В *Денят започва*, БНТ]
- American Educational Research Association, American Psychological Association, & National Council on Measurement in Education (2014). Standards for educational and psychological testing. Washington, DC: American Educational Research Association.
- American Psychiatric Association (2013). Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders: DSM – 5 (5th ed.). American Psychiatric Association, ISBN 978-0-89042-554-1.
- American Psychological Association (2008). Statement on Parental Alienation Syndrome. Available at: <https://www.apa.org/news/press/releases/2008/01/pas-syndrome.aspx>.
- Boch-Galhau, W. (2018). Parental Alienation (Syndrome)-A serious form of psychological child abuse. *Mental Health and Family Medicine*, 14(2), pp. 725-739. Available at: <http://mhfmjournal.com/pdf/MHFM-117.pdf>.
- Bow, J., Gould, J. & J. Flens (2009). Examining Parental Alienation in Child Custody Cases - A Survey of Mental Health and Legal Professionals. *The American Journal of Family Therapy*, 37, pp. 127–145. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01926180801960658>.
- Bruch, C. (2001). Parental Alienation Syndrome and Parental Alienation: Getting It Wrong in Child Custody Cases. *Family Law Quarterly*, 35(3), pp. 527 – 552. Available at: https://law.ucdavis.edu/faculty/bruch/files/fam353_06_Bruch_527_552.pdf.
- Buehler, C., & Welsh, D. P. (2009). A process model of adolescents' triangulation into parents' marital conflict: the role of emotional reactivity. *Journal of Family Psychology*, 23(2), pp. 167-180. Available at: <https://psycnet.apa.org/record/2009-04780-005>.
- Burrill, J. (2006.) Descriptive Statistic of the Mild, Moderate, and Severe Characteristics of Parental Alienation Syndrome. In R. Gardner, S. Sauber & D. Lorandos (Eds.), *The International Handbook to Parental Alienation Syndrome: Conceptual, Clinical and Legal Considerations*, 49-55, Charles C. Thomas Publisher, ISBN 978-0-398-07647-4.
- Clarkson, H., & Clarkson, D. (2008). Confusion and Controversy in Parental Alienation. *Journal of Social Welfare & Family Law*, 29(3–4), pp. 265–275. Available at: <http://dx.doi.org/10.1080/09649060701752273>.

Dallam, S. J. (1999). Parental Alienation Syndrome: Is it scientific? In E. St. Charles & L. Crook (Eds.), *Expose: The failure of family courts to protect children from abuse in custody disputes*. Los Gatos, CA : Our Children Our Children Charitable Foundation. Available at: <http://leadershipcouncil.org/1/res/dallam/3.html>.

Doughty, J., N. Maxwell and Tom Slater (2018). Review of research and case law on parental alienation. Cardiff University. Available at: <http://orca.cf.ac.uk/112664/1/2018%2004%2006%20alienation%20report%20Final.pdf>.

Emery, R. (2005). Parental Alienation Syndrome – Proponents Bear the Burden of Proof. *Family Court Review*, 43(1), pp. 8-15. Available at: http://www.ncdsv.org/images/PASProponentsBeartheBurdenofProof_Emery_2005.pdf.

European Association for Psychotherapy (2018). A Statement from the European Association for Psychotherapy (EAP) on the concepts of ‘Parental Alienation Syndrome’ (PAS) and ‘Parental Alienation’ (PA). Available at: <https://www.europsyche.org/contents/14842/parent-alienation-syndrome-pas-parental-alienation-pa>.

Faller, K. C. (1998). The Parental Alienation Syndrome – What Is It and What Data Support it? *Child Maltreatment*, 3(2), pp. 100-115. Available at: <https://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/67847>.

Fosco, G. & J. Grych (2010). Adolescent Triangulation Into Parental Conflicts: Longitudinal Implications for Appraisals and Adolescent-Parent Relations. *Journal of Marriage and Family*, 72(2), pp. 254 – 266, Available at: <https://pdfs.semanticscholar.org/7099/585cf3012c23781d1112f123cff036c02aa2.pdf>.

Garber, B. (2004). Parental Alienation in Light of Attachment Theory: Consideration of the Broader Implications for Child Development, Clinical Practice, and Forensic Process. *Journal of Child Custody*, 1(4), pp. 49-76. Available at: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J190v01n04_04.

Garber, B. (2014). The Chameleon Child: Children as Actors in the High Conflict Divorce Drama. *Journal of Child Custody*, 11(1), pp. 25-40. Available at: <https://doi.org/10.1080/15379418.2014.892805>.

Gardner, R. (2001). Commentary on Kelly and Johnston’s “The Alienated Child: a reformulation of Parental Alienation Syndrome”. *Family Court Review*, 42(4), pp. 611-621. Available at: <https://sites.google.com/site/coleur/GardnerrRichardACommentaryonKellyand.pdf?>

Gardner, R. (2002). Parental Alienation Syndrome vs. Parental Alienation: Which Diagnosis Should Evaluators Use in Child-Custody Disputes? *The American Journal of Family Therapy*, 30(2), pp.93-115. Available at: <https://doi.org/10.1080/019261802753573821>.

Gardner, R. (2006). The Parental Alienation Syndrome and the Corruptive Power of Anger. In R. Gardner, S. Sauber & D. Lorandos (Eds.), *The International Handbook to Parental Alienation Syndrome: Conceptual, Clinical and Legal Considerations*, 33-48, Charles C. Thomas Publisher, ISBN 978-0-398-07647-4.

Gomide, P., Camargo, E. & Fernandes M. (2016). Analysis of the Psychometric Properties of a Parental Alienation Scale. In: *Paidéia (Ribeirão Preto)*, 26(65). Available at: http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0103-863X2016000300291.

Hadns, A. & R. Warshak (2011). Parental Alienation Among College Students. *The American Journal of Family Therapy*, 39(5), pp. 431–443. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01926187.2011.575336>.

- Heale, R. & A. Twycross (2015). Validity and reliability in quantitative studies. *Evidence-Based Nursing*, 18(3), pp. 66-67. Available at: <http://dx.doi.org/10.1136/eb-2015-102129>.
- Hoult, J. (2006). The Evidentiary Admissibility of Parental Alienation Syndrome - Science, Law, and Policy. *Children's Legal Rights Journal*, 21(6). Available at: <https://ssrn.com/abstract=910267>.
- Jaffe, P., Crooks C. & Bala N. (2006). Making Appropriate Parenting Arrangements in Family Violence Cases: Applying the Literature to Identify Promising Practices. Department of Justice. Available at: https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/fl-lf/parent/2005_3/2005_3.pdf.
- Fortin, Jane (2003). *Children's Rights and the Developing Law*. Cambridge University Press. ISBN 9780521606486. Available at: <https://books.google.bg/books?id=etLxpQQQgocC&lpg=PA263&pg=PA263#v=onepage&q&f=false>.
- Kelly, J. B. & Johnston, J. A. (2001). The Alienated Child - A Reformulation of Parental Alienation Syndrome. *Family Court Review*, 39(3), 249-266. Available at: <http://jkseminars.com/pdf/AlienatedChildArt.pdf>.
- Leung, L. (2015). Validity, reliability, and generalizability in qualitative research. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 4(3), pp. 324-327. Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4535087>.
- Library of Congress (2010, September 2). Brazil: Parental Alienation Criminalized. Available at: <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/brazil-parental-alienation-criminalized>.
- Moore, R. & Ordway, A. (2013). The Mirror Without a Face - The Assessment of Parental Alienation Among Children in High-Conflict Divorces. *VISTAS*, Article 76. Available at: <https://www.counseling.org/docs/default-source/vistas/the-mirror-without-a-face.pdf>.
- O'Donohue, W., Benuto, L. T., & Bennett, N. (2016). Examining the validity of parental alienation syndrome. *Journal of Child Custody*, 13(2-3), pp. 113-125. Available at: <https://doi.org/10.1080/15379418.2016.1217758>.
- Pepiton, M., Alvis L., Allen, K & Logid, G. (2012). Is Parental Alienation Disorder a Valid Concept? Not According to Scientific Evidence. A Review of Parental Alienation, DSM-5 and ICD-11 by William Bernet. *Journal of Child Sexual Abuse*, 21(2), pp. 244-253. DOI: 10.1080/10538712.2011.628272.
- Rohner, R. & Ali, S. (2016). Parental Acceptance-Rejection Questionnaire (PARQ). In Zeigler-Hill, V. & Shackelford T.K. (eds.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*, DOI 10.1007/978-3-319-28099-8_56-1
- Rowen, J., & Emery, R. (2014). Examining parental denigration behaviors of co-parents as reported by young adults and their association with parent-child closeness. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*, 3(3), 165-177. doi:10.1037/cfp0000026.
- Rowen, J., & Emery, R. (2018). Parental Denigration: A Form of Conflict That Typically Backfires. *Family Court Review*, 56(2), pp. 258-268. Available at: <https://doi.org/10.1111/fcre.12339>.
- Rowen, J., & Emery, R. (2018). Parental Denigration Boomerangs Versus Alienates: Parent-Child Closeness, Reciprocity, and Well-Being Using Multiple Informants. *Family Relations*, 67. Available at: <https://doi.org/10.1111/fare.12324>.

- Sauber, S. R. (2006). PAS As a Family Tragedy: Roles of Family Members, Professionals and Justice System. In R. Gardner, S. Sauber & D. Lorandos (Eds.), *The International Handbook to Parental Alienation Syndrome: Conceptual, Clinical and Legal Considerations*, 12-32, Charles C. Thomas Publisher, ISBN 978-0-398-07647-4.
- Schmidtgal, K., King, A., Zarski, J. J., & Cooper, J. E. (2000). The Effects of Parental Conflict on Later Child Development. *Journal of Divorce & Remarriage*, Vol. 33 (1/2), 149-157. doi:10.1300/J087v33n01_09.
- Sperry, L. (2006). Foreword. In R. Gardner, S. Sauber & D. Lorandos (Eds.), *The International Handbook to Parental Alienation Syndrome: Conceptual, Clinical and Legal Considerations*, pp. xi-xii. Charles C. Thomas Publisher, ISBN 978-0-398-07647-4.
- Trinder et al. (2013). Enforcing contact orders: problem-solving or punishment? The Nuffield Foundation & University of Exeter Law School. Available at: <https://ore.exeter.ac.uk/repository/handle/10871/16765>.
- Walker, L. , Brantley, K. & Rigsbee, J. (2004). A Critical Analysis of Parental Alienation Syndrome and Its Admissibility in the Family Court. *Journal of Child Custody*, 1(2), pp. 47-74. Available at: http://dx.doi.org/10.1300/J190v01n02_03.
- Wallerstein, J.S. & J.B. Kelly (1975). The Effects of Parental Divorce: Experiences of the Preschool Child. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 14(4), 600–616. Available at: [https://www.jaacap.org/article/S0002-7138\(09\)61460-6/pdf](https://www.jaacap.org/article/S0002-7138(09)61460-6/pdf).
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1976). The effects of parental divorce: Experiences of the child in later latency. *American Journal of Orthopsychiatry*, 46(2), 256–269. Available at: <https://psycnet.apa.org/record/2013-42046-008>.
- Wood, Cheri L. (1994). The Parental Alienation Syndrome: A Dangerous Aura of Reliability, 27 *Loy. L.A. L. Rev.* p.1367-1415. Available at: <https://digitalcommons.lmu.edu/llr/vol27/iss4/5>.